

Mənəviyyat xəzinəsi – klassik poeziya

*Mətanət Abdullayeva*¹

XÜLASƏ

Məqalə klassik poeziyada konseptual metafora və onun anlaşılması probleminə həsr olunmuşdur. Müdrik və dərin təfəkkürlü insanlar dünyanın, varoluşun sirlərinə yiyələnmək üçün öncə özlərini dərk etməyin vacibliyini bilirdilər və bildiklərini də poetik söz sənəti vasitəsilə ifadə edirdilər. Məqalədə türk dünyasının ustad sənətkarlarının insanın özünü dərk etməsi ilə bağlı dəyərli və əbədiyaşar fikirləri təhlil edilmiş və onların həqiqi dəyərini dərinlən anlamaq üçün rəmz və metaforaları bütün səviyyələrdə tədqiq etməyin vacibliyi öz əksini tapmışdır. Fəlsəfi poeziyada “gizli səviyyələrin” üzə çıxarılması, onların funksional dinamikasının müəyyənləşdirilməsi, rəmzi-metaforik dilin deşifrə olunması və fəlsəfi şərh vacib məsələ hesab olunur. Qeyd olunur ki, ustad sənətkarların yaradıcılığının “mənəvi xəzinə” kimi dəyərləndirilməsinin fəlsəfi, tarixi-elmi və tərbiyəvi əhəmiyyəti göstərilir. Məqalədə söz ustalarının açıq şəkildə deyil, metaforik formada təqdim etdikləri poetik sənət nümunələrinin, əslində kainatın və insanın sirlərini açıqlayan dərin elmi biliklərə – irrasional biliklərə əsaslandığı dəqiq nümunələr, faktlar əsasında izahı verilir. Araşdırma poetik söz sənəti üzrə aparıldığı üçün təqdim olunan bədii nümunələr tam formatda deyil, fragmentar şəkildə verilir. Konseptual metaforaların alt mənaları qeyd olunur ki, misra və daha sonra beyt daxilindəki mənaları şərh edilir. Məqalədə göstərilir ki, dilin metaforikliyi anlaşılması çətin olan konseptlərin gizli saxlanması, onları anlamağa hazır olmayanlardan gizlətmək üçündür: problemə geniş, dərin, hərtərəfli və sistemli baxmaq vacib məsələ hesab olunur. Məqalədə vurğulanan cəhətlərdən biri odur ki, problemə, yəni təsəvvüf poeziyasının dərkə məsələsinə müxtəlif aspektlərdən və eyni zamanda bütöv sistem olaraq yanaşmaq effektiv nəticə verə bilər. Bu rasionalla irrasional idrakın vəhdəti şəraitində mümkündür, çünki mühakiməsi çərçivəli olan, yaxud dünyəvi və ruhani təcrübəsi kasad insan üçün metafora rəngarəng obrazdan başqa bir şey deyildir.

AÇAR SÖZLƏR

sufi poeziyası, konseptual metafora, irrasional bilik, varoluşun sirri, idrak

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 15.02.2026

Qəbul edilib: 28.05.2026

¹Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0004-0754-0736> | matanat.a@hotmail.com

Treasure of Spirituality – Classical Poetry

Matanat Abdullayeva ¹

ABSTRACT

The article is devoted to the problem of conceptual metaphor and its understanding in classical spiritual experience, a metaphor appears as nothing more than a colorful image. poetry. It highlights that wise and profound thinkers have always known the importance of self-knowledge as the first step toward comprehending the mysteries of existence and the universe, and they expressed this awareness through the art of poetic language. Throughout different eras, great minds have emphasized that true knowledge is the knowledge of the self. The article presents the valuable and timeless reflections of great masters of the Turkic world regarding the science of self-knowledge, offers interpretations of their views, and stresses the necessity of studying symbols and metaphors on all levels to truly grasp their essence. In philosophical poetry, it is crucial to uncover the “hidden layers,” determine their functional dynamics, decipher their symbolic-metaphorical language, and provide philosophical interpretation. The article demonstrates the philosophical, historical-scientific, and educational significance of evaluating the works of master poets as a “spiritual treasure.” It also explains, through specific examples and evidence, that the poetic works of these masters presented not openly but metaphorically are in fact based on profound scientific knowledge revealing the secrets of the universe and humanity, grounded in irrational cognition. Since the research focuses on the art of poetic expression, the literary examples are presented in fragments rather than in full form. The underlying meanings of conceptual metaphors are analyzed, and the meanings within lines and couplets are interpreted. The article points out that the metaphorical nature of language serves to conceal difficult-to-understand concepts, keeping them hidden from those who are not yet ready to comprehend them. It argues that examining the issue broadly, deeply, comprehensively, and systematically is essential. One of the aspects emphasized in the article is that approaching the problem, namely the issue of understanding Sufi poetry from various aspects and at the same time as a whole system, can yield effective results. This is possible in the context of the unity of rational and irrational cognition, because for a person whose judgment is limited or whose worldly and spiritual experience is lacking, metaphor is nothing more than a colorful image.

KEYWORDS

sufi poetry, conceptual metaphor, cognition, irrational knowledge, mystery of existence

ARTICLE HISTORY

Received: 15.02.2026

Accepted: 28.05.2026

¹Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Baku State University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0004-0754-0736> | matanat.a@hotmail.com

Giriş

Klassik poeziya dedikdə, ilk növbədə, insanı özünüdərkə yönəldən, onun sirlərini açan ədəbi nümunələr nəzərdə tutulur. Çünki insan özünü dərk etmirsə, yaranışın, varoluşun nə demək olduğunu anlamayacaq. İnsan və dünya anlayışları göründüyü kimi sadə deyil, əksinə, daha dərin və geniş məna kəsb edərək makrokosmosu təmsil edir. Böyüyü bilmək üçün onun kiçik modelini bilmək gərəkdir. İnsan öncə özünü bilməlidir. Həqiqi elm özünü bilmə elmidir. Yunus Əmrə deyir: “Elm elm deməkdir, elm kəndini bilməkdir, sən kəndini bilməsən, bu necə oxumaqdır?”. Özünüdərkətmə elminin ən dəyərli mənbəyi, qaynağı təsəvvüf düşüncəsinin, fəlsəfəsinin xəzinəsi olan təsəvvüf ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatı fərqləndirən cəhət onun dilinin rəmzi-metaforik olmasıdır. Dilin metaforikliyi anlaşılması çətin olan konseptlərin gizli saxlanması, onları anlamağa hazır olmayanlardan saxlamaq üçündür. Bu səbəbdən klassik poeziyanın rəmzi-metaforik dilinin araşdırılması, onun etnik, dini-fəlsəfi, universal düşüncə və dünya anlamı kontekstində mənalandırılması vacib məsələlərdir. Rəmzi-metaforik dili nominativ yox, polisemantik aspektdə araşdırdıqda dərin və gizli səviyyələr üzə çıxır və belə səviyyələrdən xəbərdar olduqca müəlliflərin nəzərdə tutduqları həqiqi məna anlaşılır.

Metodlar

Klassik poeziyanın tədqiqi və şərh hermenevtika metoduna əsaslanır. Hermenevtika (yunanca *hermenevticos* – izahedici) – şərhətmə, təfsirətmə sənətidir. Dil haqqında klassik elmin xüsusi metodu kimi qədim ədəbi nümunələri, abidələri şərh etmək, müəllifin nəzərdə tutduğu gizli mənanı üzə çıxarmaq, bu yolla kainatın və insan fenomeninin sirlərinə vafiq olmaq hermenevtika vasitəsilə mümkündür. Təfsir və təvil metodları şərhətmə işində effektiv metodlardır. Bu metodlar vasitəsilə böyük mütəfəkkirlərin işlətdikləri rəmzi ifadələri, metaforaları fəlsəfi-estetik müstəvidə araşdırmaq mümkündür. Metodlar vasitəsilə gizli semantik strukturları açaraq dahi mütəfəkkirlərin əsas məqsədini anlamaq, onları ədəbi fəlsəfi metod adlandırmaq daha məqsədəuyğundur, çünki ədəbiyyat, xüsusilə klassik poeziya fəlsəfə ilə sıx bağlıdır. Həyatın surətini, zahiri estetikasını tədqiq edən ədəbiyyatla onun mahiyyətini, daxili qanunauyğunluqlarını öyrənən fəlsəfə poeziyada birləşir (Xəlilov, 2007, s. 360). Birləşdirən vasitə rəmzi dil, metaforadır.

Nəticələr

Müxtəlif hadisələrin metaforik izahı imkan verir ki, hazırlıqsız şüur əlavə informasiya ilə yüklənməsin. Belə ki, metaforanın şərhı, hər şeydən əvvəl, şəxsi təcrübəyə əsaslanır. Bundan çıxış edərək demək olar ki, oxucunun dünyəvi və ruhani təcrübələri dərin olduqca metaforik təsvirlərin arxasında o, daha çox məzmun aşkar edə bilər. Geniş idrak sahibləri üçün metaforik ifadə yeni üfqlər açmır, əksinə, mühakiməsi zəif olan, yaxud dünyəvi və ruhani təcrübəsi kasad insan üçün metafora rəngarəng obrazdan başqa bir şey deyildir. Belə poetik nümunələr həyatın, varoluşun sirlərini daşıyaraq, insan fenomenini anlamağa, onun dünyaya gəlişinin səbəbini və məqsədini dərk etməyə istiqamətləndirir, bir sıra sirli görünən hadisələrə aydınlıq gətirir. Konseptual metafora həyatı və özünü dərk etmə prosesinin təsvirində əsas vasitə kimi çıxış edən və nitqlə təfəkkürün sintezini əks etdirən mühüm fenomendir.

Müzakirə

Klassik poeziyanın dərki birbaşa metaforaların dərki ilə bağlıdır. Metafora əşyaların mahiyyətinə nüfuz edir, buna görə də metaforanı öncə şüur hadisəsi, sonra dil hadisəsi adlandırırlar və bu, düzgün yanaşmadır. Belə əsərlərdə əsas ideya ümumi mənə formasında deyil, bədii obrazlarla çatdırılır. Obraz özünün metaforik qəlibində varlığın, həqiqətin dərk olunmasında əsas üsul kimi çıxış edir. Bədii ədəbiyyatda metafora, “alleqoriya” adlandırılan belə sistem “yol verilməz” informasiyaların şüurumuz tərəfindən dərk olunmasına kömək edən vasitəndir. Ədəbiyyat ekzistensial mahiyyət daşıyır. Oxucu, yaxud tədqiqatçı öz ekzistensiyasından (özünüdərkədən) uzaq olduqda, dərinliyə qərq ola bilmir və nəticədə bədii mətnin (poetik sözün) həqiqi mahiyyətini anlamamış olur. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında bu fikir aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Gözün görmədiyi bir surət haqqında
Cəsarətlə söz danışmaq rəva deyil.

Sirri ahəstə söyləyən böyükler
Fələyin sözlərini üstüörtülü deyərlər.

Rəmzlər, metaforalar, həmçinin alleqoriyalar məntiqi mühakimələr vasitəsilə ötürülməsi mümkün olmayan dərin (zərif) hadisələri ifadə etməyə imkan verir. Metaforanın kodlaşdırma keyfiyyəti imkan verir ki, müəyyən inkişaf mərhələsində dayanan cəmiyyətin hələ qəbul etməyə hazır olmadığı biliklərin açılmamasına, işarə edilməsinə şərait yaradır. Qədim Şərq müdrikləri qeyd edirlər ki, həqiqət haqqında xəbər verilməlidir, amma həqiqət gizli saxlanılmalıdır. Nizami belə deyir: “Sən özünün qəflətdə olduğundan qafilсэн”, ona görə də məsləhət görür ki, “bacardığın qədər ürəyini biliklə alovlandır” (Sirlər xəzinəsi).

Ürəyi alovlandıran bilik rəşional deyil, ağılın biliyi deyil, ilahi bilikdir. Təsəvvüf poeziyası məhz belə bir dildə yazılıb. Belə bilik ağılla deyil, ürəklə, qəlblə anlaşıla bilər. Ürəyin biliyini nə kitablardan, nə də müəllimlərin öyrətdiklərindən əldə etmək olmur; o, torpaqda cücərib boy atan toxum kimi insanın içində kök salır. Müəllim, yaxud tərbiyəçi qayğıkeş bağban kimi bu prosesini izləyərək onu düzgün yönləndirməlidir ki, şagird özünüdərk işində uğurla irəliləyə bilsin. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında

“Özünü şərh edib özünü öyrən”
Ol öz vicdanının sirrinə açar,
Belə mərifət qəlbə nur saçar”

– deməklə insanın özünü anlaması məsələsinin bu dünyaya gəlməsi səbəbi olduğunu diqqətə çatdırır.

Poeziyanın dilinin metaforikliyi məzmunun keyfiyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, bilirək ki, təsəvvüf ədəbiyyatında idrak prosesinin dərinləşməsində məqamlar və hal yaşantıları funksional əhəmiyyət daşıyır. Onların təsviri məntiqi, rəşional vasitələrlə mümkün olmadığına görə metaforik dildən istifadə ən effektiv üsul kimi çıxış edir. “İdrakın bu pilləsində arif (qnostik) mütləq Varlığı onun vahidliyində, dəyişməzliyində, əbədiyyində dərk edir. İnsanın təbii dili belə halı yalnız təqribi təsvir edə və ona işarə edə bilər. Bu zaman dil rəmziləşir, metaforalarla zənginləşir” (Azimov, 2009, s. 250).

Klassik poeziyada metafora “yol verilməz” informasiyaların insan şüuru tərəfindən dərk olunmasına kömək edən vasitədir. Lakin zaman keçdikcə rəmzi dil unudulur, sözlər həqiqi mənada şərh edilir:

İdrakı rəməz edib bir gül sandılar,
Aqil olanları bülbül sandılar.
Vaxt keçdi, rəməz itdi, sonra gələnlər
Təkcə bülbül ilə gülü andılar
(Xəlilov, 2007, s. 417).

Platonun məşhur “Mağara” metaforası mifoloji obraz kimi insanların dünyanın dərkində müxtəlif idrak səviyyələrini göstərən uğurlu vasitədir. Platon “Dövlət” əsərinin VII bölməsində alleqoriyadan istifadə edərək göstərir ki, mağaranın qapısı işıqlı yerə açılır. Mağarada arxaları işığa oturmuş insanların ayaqları və boyunları zəncirlənib, onlar nəinki yerlərindən tərpənə bilmir, hətta başlarını belə çevirə bilmirlər. Onlar yalnız qarşılarındakı mağara divarını görürlər və özlərini tanıdıqları andan belə vəziyyətdə oturublar. Arxalarındakı işıqlı yerdən keçən cisimlərin divara düşən kölgələrini onlar gerçəklik kimi qəbul edirlər. Bu insanlar üçün gerçəklik həqiqi varlığın divara düşən kölgələridir. Hər hansı səbəbdən bu adamlardan biri zəncirlərini açıb ayağa qalxır, başını çevirir və işığa baxmağa

başlayır. Əvvəllər kölgələrini gördüyü şeylərin özünə indi güclü işıq altında baxır, bu, ona çox əziyyət verir. Ona bu gerçək şeylər haqqında suallar verilsə, cavab tapa bilərmə? O düşünür ki, gerçəklik indi ona göstərilən şeylər deyil, gerçəklik onun həmişə gördükləridir. Bəs onu işığın özünə baxmağa məcbur eləsələr necə, gözləri ağrımazmı? O, həmişə gördüklərini həqiqət sayaraq qaçıb əvvəlki yerinə qayıdır. Sonra Platon Glavkona deyir: “Belə, sevgili Glavkon, gözümüzle gördüyümüz, bu dünya mağaranın divarıdır, arxasındakı işığa baxa bilən insan isə duyğu gözünü ağıl gözüne çevirə biləndir...” (Platon, 1999, s. 221).

Müasir sosial mədəni həyat üçün var olmanın rəşional dərki ilə bərabər onun ezoterik-irrasional³ dərki də önəmlidir. Həyatın, varlığın müxtəlif aspektlərdən və eyni zamanda bütöv öyrənilməsi rəşionalla irrasional idrakın vəhdəti şəraitində mümkündür. Ağıl rəşionaldır, o, sonsuzluğu dərək etmək iqtidarında deyil, onun özünün fəaliyyət dairəsi, fəaliyyət çərçivəsi və sərhəd zonası mövcuddur. Fiziki aləm xaricində, yəni metafizikada o, gücsüzdür.

Füzuli belə deyir:

Elə gizlənməmişdir ki, həqiqət sirri gözlərdən
Ki, açsın hikmət əhli əql üzündən bu müəmmarı.

Hər şeyin, o cümlədən yaradılışın da batini mənası vardır. Şərqşünas alim professor Andrey Bertelsin fikrincə, “insanların cahilliyinin və imansızlığının səbəbi bütün yaradılışı batil hesab etmələrindədir” (Bertels, 1959, s. 231). Həm Qərb, həm də Şərq ezoterik (gizli) təlimlərin əsas məqsədi insana özünü dərək etməkdə şərait yaratmaqdır. İnsan hər şeyə ölçü götürürsə, ilk növbədə, o bu ölçünün həm xarici, həm də batini mahiyyətini anlamalıdır.

Bir sıra konseptlərin, o cümlədən metafizik hadisələrin dərək olunmasında metaforalar aparıcı mövqedə durur. Dünyanı və insanı dərək etməyə yönəlmiş təəəvvüf və onun poetik formada ifadəsi mücərrəd xarakter daşıyırsa, metaforaların aktuallığı artır. Poeziyada, ədəbiyyatda və fəlsəfədə metafora vasitəsilə yeni məna ənginlikləri üzə çıxır.

Metaforaya maraq həyatın, dünyanın tədqiqinin müxtəlif sahələrini birləşdirir və insanlara bu sahələrlə bağlı yeni biliklər verir. Dərin məzmunlu və idraki metafora elmlər arasında qarşılıqlı əlaqə yarada bilir. İnformativ yük daşıyan belə metaforalarda – poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirlərinin düşüncə tərzii, dünyaya baxışı əks olunur. Bu mənada təəəvvüf poeziyasının düzgün dərki, müəllifin dünyagörüşünün anlaşılması metaforaların dəqiq araşdırılması və mənəlandırılması işii ilə birbaşa əlaqəlidir. Koqnitiv linqvistikada dil düşüncə mexanizmi kimi dəyərləndirilir. İdrak prosesi və onunla bağlı müxtəlif fəaliyyətlərin dil vasitəsilə təsviri daha çox metaforalar hesabına mümkün olur.

³İrrasional – mahiyyəti ağıln sərhədlərini aşan və məlum rəşional (elmi) vasitələrin köməyi ilə təsdiqlənməsi mümkün olmayan bilik forması. İnsanın mütləq həqiqətin dərki prosesində rəşional biliyini tamamlayan və kamilləşdirən, rəşional vasitələrlə yalnız rəmzi şəkildə ifadə edilən bilik forması. İrrasional bilik ezoterizmin məğzini təşkil edir.

Dərin məzmunlu belə metaforalar koqnitiv və ya konseptual metafora adlanır. Metaforanın müasir dövr nəzəriyyəçisi Pol Rikörün “metafora tapmaca deyil, tapmacaya cavabdır” ifadəsi məhz konseptual metaforaya verilən tərif kimi qəbul edilir. Dünyanın sirləri insanlar üçün tapmacadırsa, metafora dünyanı dərk aktını həyata keçirən bir vasitədir. O, batini məzmunlu mətnlərin şərhində və anlaşılmasında əvəzsiz rol oynayır. Belə metafora adı metaforadan fərqlənir, o, sözün siqlətini, bədii estetikasını artırmaqla kifayətlənmir, batini məzmununda müəyyən konseptlər saxlayır, bir növ, “himayə” edir və onu anlayanların idraki imkanlarının açılmasına xidmət edir. Metaforaların koqnitiv semantikasını səthi şərh etməklə dərk etmək mümkün deyil. Ona görə də bu fikri bir çox tədqiqatçılar arasında hərfi mənada şərh etməyə başlayan andan mübahisələr yaranmağa başlayır. Psixozanalizin banisi Karl Qustav Yunq simvolların rəşional müstəvidə şərh edilməsinin qəti əleyhinə çıxırdı. O deyirdi ki, müasir insan anlamır ki, insanın (ilahi ideya və simvolları anlamaq qabiliyyətini məhv edən) rəşionalizmi onu psixiki “cəhənnəmin” hökmranlığına məruz qoyub, o hər cür “mövhumatdan” azad olduğunu düşündüyü halda bütün mənəvi dəyərlərini itirdi və məlum oldu ki, onun mənəvi və ruhani ənənələri qırılıb, bunun cəzası isə dünyaya real təhlükə ola biləcək ümumi mənəvi aşılamaqdır (Yung, 2013, s. 93). Karl Qustav Yunq insanların dünyaya sırf rəşional baxış bucağından yanaşmalarını kəskinliklə pisləyir. Yalnız rəşionalla irrasionalın vəhdətində dünyanın bütöv mənzərəsi düşünülə bilər (Yung, 2013, s. 339).

İrrasional bilik idrak prosesində yarımcıq qalan hissəni – irrasional sahəni əhatə edir. Rusiya Elmlər Akademiyası Nəzəri Fizika İnstitutunun baş elmi işçisi, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor Mixail Menski “Şüur və kvant mexanikası” əsərində irrasionala ciddi münasibət göstərilməməsi ilə bağlı yazır: “Bu gün alim özünü din adamı hesab edir, ancaq elm ilə din arasında bir sədd çəkir ki, onlar bir-birinə mane olmasınlar. Bununla da dinin mistik aspektlərinə elmi baxış yaratmaq məsələsi dəf olunur, lakin həll olunmur” (Menski, 2011, s. 490). Bu mənada klassik ədəbiyyat qaranlıq görünən məsələlərə aydınlıq gətirir, yəni metaforaların şifrəsi açıldıqda mübahisələrə son qoyulur. Nəsiminin bir beytinə nəzər salaıq:

Vəhdətin sirri, qırılmaz silsilə yar zülfüdür,
Mən o zülfə bağıyam, etməz rəha*, xoşdur mənə.

İlk baxışda sanki yarı zülfü tərif edilir, lakin alt mənanı açdıqda fərqli bir reallıq üzə çıxır. İnsanın idrak prosesində uğuru bədənə ruhun harmoniyası şəraitində mümkündür. Ruh (psixə) və materiya bir-birilə qırılmaz əlaqədədir və onlar təsəvvürolunmaz transsədent faktorlara əsaslanır (belə faktorlardan biri və birincisi kvant reallığıdır), onlar eyni şeyin kvant həyatında birləşən iki fərqli aspektləridir.

* rəha – qurtulma

Kvant reallığı ezoterikanın hələlik yeganə elmi izahını verə bilir. Belə reallıqdan məlum olur ki, “maddi dünyanın qanunları ilə ruhani təlimlərin çoxdan formalaşmış qanunları arasında birbaşa əlaqə var. Materiya ilə ruhu, materializmlə idealizmi qarşı-qarşıya qoyan bütün səbəblər kvant reallığında yox olur. Biliklərin bu iki sahəsinin bir-birinə ehtiyacı var. Bu istiqamətdə aparılan işlərin nəticəsində həyat fenomeninin yeni dərkə baş verir” (Menski, 2011, s. 297).

1968-ci ildə görkəmli italiyalı fizik Qabriyel Venesianonun kəşf etdiyi “Kvant simlər nəzəriyyəsi⁴” universal enerji konsepsiyasını elmi cəhətdən təsdiqləyir. Vahid sahənin və ondan intişar etmiş ümumvəhdət fəlsəfəsinin əsasında duran bu konsepsiyanın lakonik elmi modeli belədir: – Bütün fundamental hissəciklər və onların bir-birinə təsiri ultramikroskopik kvant simlərin titrəyişi və bir-birinə təsiri nəticəsində yaranır. Ultramikroskopik kvant simlərin kəşf olunması materiyanın, zaman və məkanın strukturuna daha dərin nəzər salmaq zərurətini yaradır və kainatın vəhdətinin sirrini aydınlıq gətirir. Kvant mexanikasının yaradıcıları Nils Bor və Verner Heyzenberq Şərq dünyagörüşü ilə kvant mexanikasının fəlsəfəsi arasındakı bənzərliyə diqqət yetirmişlər. Müasir elm adamları hesab edirlər ki, ən yeni elmi ideyalarla Şərq müdrikliyi arasındakı analogiyalara marağın artması, ilk növbədə, dünyanın bütöv mənzərəsini yaratmaq cəhdidir, yəni idrakın yeni paqadiqmasını formalaşdırmaqdır. Elmi ədəbiyyatda istifadə edilən kvant simləri metaforası kəşfin mahiyyətini izah etməyə və elmi terminologiyanın zənginləşməsinə xidmət edir.

Şərq müdrikliyi ümumvəhdətin əsasını təşkil edən enerji konsepsiyası məsələsini daim araşdırmış, ontoloji yanaşmada varoluşun dərin qatlarına, müasir terminologiya ilə desək, kvant səviyyəsinə nüfuz etmişlər. İbn əl-Ərəbi yazmışdır:

“Bütün mövcudatda elə bir varlıq, elə bir hissəcik yoxdur ki, səninlə (Allahla – M.A.) onlardan sənə və səndən onlara uzanan incə bağlarla (rəqaiqlərlə) birləşməmiş olsun” (İbn al-Arabi, 1995, s. 37). İşraqilərin emanasiya nəzəriyyəsi də universal enerji konsepsiyasının ifadə formalarından biri kimi qəbul oluna bilər.

Poetik söz ustaları universal enerji ideyasını məhz konseptual metafora vasitəsilə təqdim edirlər, çünki insanın empirik təcrübə çərçivələrini aşan biliklərin ifadəsində metafora yeganə vasitədir. Kvant mexanikası yaranmasaydı, bizim klassik poeziyamızda rast gəldiyimiz saç/zülf metaforasının anlaşılması mümkün olmazdı. Müasir fiziklər kvant aləminin təsvirini simlər metaforası vasitəsilə, ustad Nəsimi isə bunu öz dövründə silsilə zülf metaforası ilə təsvir edir. Kvant səviyyəsində bütün yaradılış eyni strukturdadır, yəni vahid kvant sahəsindədir. Zülfə bağlılıq kvant simlərinin fasiləsizliyini ifadə edir və bundan

⁴ Kvant simlər – sonsuz nazik birölçülü obyektlərdir, onların titrəyişi müxtəlif elementar hissəciklərin yaranmasına səbəb olur. Titrəyişin xarakteri materiyanın xüsusiyyətini yaradır. Kvant simlər kvant reallığını yaradır.

“çıxmaq” qeyri-mümkündür. Nəsimi belə bilik səviyyəsinə malik olmasını aşağıdakı misralarda tərənnüm edir:

Əhli-dünya tək nə dövlət, nə də dinar istərəm,
Bir fəqirəm möhtəşəm, fəqrü-fəna xoşdur mənə.

Adi insanların arzuları Nəsimi üçün tamamilə əhəmiyyət kəsb etmir, çünki o, eşq yolunda fəqirlik qazanaraq fəna fi-Llah mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Həqiqi möhtəşəmlik fəqirlikdə əldə olunur. Ən yüksək pillə – ilahi pillədir, həqiqətin tam açılması, biliklərin ən işıqlı halı bu pillədə olur. “Fəqr bir şeyi olmayan, yəni heç şeylə maddi aləmə bağlanmayan, fənafillah olana deyirlər. Həqiqətdə fəqir elə bir şəxsə deyirlər ki, o fəqir vasitəsidir, yəni onun bixud və ya fənafillah olması üçün digər varlığın və yaxud başqa bir aləmin əlaqəsi lazım olmayıb, yalnız o özünün mücərrəd və pak ruhu və ixlası ilə fəqirliyə nail olur və fənafillah mərtəbəsinə yetişir. O fəqirin vücuduna şölələrin rabitəsi vardır, yəni ilahinin əks etməsinin şölələri onun varlığına rabitə və onu ilahi varlığa qovuşdurandır” (Fasəh, 1956, s. 158). Nəsimi deyir:

Ənbərfəşan saçınla şol günü bulmuşam ki,
Aləmdə adı anın la-ibtida⁵ əzəldir.

Zülfündə yarın zərrə kimi yox oluruq biz,
Kimdir bizi də vüsləti-canana yetirsin?

Silsiləsində zülfünün can vətən eylədi neçün,
Yəqin ki, canımın yeri səhni-cinan⁶ içindədir.

“Zülf və sima ilahi atributların – emanasiya⁷ aləminin işarələridir. Sufi təfəkkürü kontekstində bu işarələr ali mövcudluğun qüdrət və gözəlliyinin təcəllasına işarə edir” (Azimov, 1986, s. 154). Kainatın enerji strukturundan xəbərdar olan Nizami bu nizama çox böyük dəqiqliklə riayət etməyi “Sirlər xəzinəsi”ndə bu cür açıqlayır:

Cahan mülkü sənin saçların kimi bir-birinə qarışar,
Əgər sənin saçlarından bir tük əskik olsa.

⁵La-ibtida – başlanğıcı olmayan

⁶Səhni-cinan – behişt səhnəsi

⁷Emanasiya (lat. emanatio – axma, yayılma) – Universumun yüksək və mükəmməl ontoloji pilləsindən aşağı pilləsinə keçid. İnkişaf növü kimi emanasiya yüksəliş və təkmilləşmənin əksidir. Dünyanın əbədiyyə prinsipi. Heç nədən yaranmanın qeyri-mümkünlüyü ideyası. Bu nəzəriyyə ilk dəfə ərəbdilli müsəlman regionunda Əl-Farabi tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Beytdən anlaşılır ki, kainatın quruluşunda o dərəcədə dəqiqlik var ki, oradakı hər hansı bir ünsür bir tük qədər məhvərindən əylsə (yaxud yox olsa), bütün kainat qarışar (dağılar). Analoji olaraq belə nümunə gətirmək olar: Xalçanın əsasını təşkil edən əriş iplərindən birini dartıb çıxarsaq, bütün xalça sökülər. Kainat da onun kimi...

Nəticə

Vahid olan aləmə fraqmentar yanaşmamız, yəni zəif görməyimiz hər bir şeyin özəyindəki mütləq xoşbəxtliyi bizdən pərdələyir. Hisslərimiz zəif əqlimizin (hisslərimiz) hələ qeyri kamil olmadığına görə sonsuz vahidliyi qavraya bilmir. İnsanın ağılı vahidliyi birbaşa, atributlarsız qavraya bilmir, çünki o, nitq, ağıl və intellekt çərçivələrindən kənardır. Aləmin vahidliyini supramental görmə ilə qavramaq mümkündür. Supramental görmə global görmədir. Ağıl kiçik fraqmentləri seçərək onları bir-birinə qarşı qoyur, fəvqəladə şüur hər şeyi vahid şüada birləşdirir. Təsəvvüf poeziyası – klassik poeziya həyatın, varoluşun sirlərini daşıyır, insan fenomenini anlamağa, onun bu dünyaya gəlişinin səbəbini və məqsədini dərk etməyə istiqamətləndirir, bir sıra sirli görünən hadisələrə aydınlıq gətirir. Bu səbəbdən klassik poeziya bəşəriyyətin mənəviyyat xəzinəsi hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Azimov, K. (2009). *Problema cheloveka v religiozno-filosofskikh doktrinakh Zoroastrizma i Islama*. "Letterpress".
2. Azimov, K. (1986). *Azerbaydzhanskiye mysliteli o cheloveke*. "Yazıçı".
3. Bertels, A. (1959). *Nasir-i Xosrov i Ismailizm*. "Vostochnaya Literatura".
4. Füzuli. (1984). *Seçilmiş əsərləri*. "Yazıçı".
5. Faseh, R. (2006). *Füzuli şeirində təsəvvüfi qaynaqlar*. "Elm".
6. Xəlilov, S. (2007). *Mənəviyyat xəzinəsi*. "Azərbaycan Universiteti".
7. İbn al-Arabi. (1995). *Mekkanskiye otkroveniya*. "Peterburgskiye otkroveniya".
8. Menskiy, M. (2011). *Soznaniye i kvantovaya mekhanika*. "Vek 2".
9. Nizami. (1981). *Xosrov və Şirin* (Filoloji tərcümə). "Elm".
10. Nizami. (1981). *Sirlər xəzinəsi* (Filoloji tərcümə). "Elm".
11. Nəsimi. (1985). *Seçilmiş əsərləri*. "Maarif".
12. Platon. (1999). *Dövlət*. "Təbib".
13. Yung, K. G. (2013). *Chelovek i yego simvoly*. "Serebryanye Niti".